

भरिचक्षुषे त्रिकटुनि । “कुक्कुटाण्डकपाञ्चानि वयुनं
कटुकलयम्” सुश्रु० । कटुकलिकमप्यत्र न० ।

कटुकान्द ३० कटुः कन्दो मूलं वस्य । शिपुहृत्ते (वज्रिना)
२ चार्द्रके, च (आदा) मेदिनिः ।

कटुकफल ३० कटुकं फलमस्य । कक्कोचे राजान० ।

कटुका स्त्री कटु+संशयार्थं कन् । (कटुकी) । कटुरोहिण्याम्,
राजनि० । २ ताम्बूल्या, (पान) शब्दच० । ३ राजिकायां,
(राइवरिषा) ४ तित्ताबाबुके (तित्ताबा) च रत्नमा० ।
५ कटुरघुवृक्षिवाञ्च । तत्र (कटुकी) वृक्षस्य पर्याय-
गुणादि भावप्र० उक्तं यथा । “कटो ह कटुका
तिक्ता कण्ठमेदा कटुभारा । अथोका मत्स्यमकला च-
क्राङ्गी यकुवादनी । मत्स्यापिप्ता काण्डवहा रोहिणी
कटुरोहिणी । कङ्गी ह कटुका पाके तिक्ता हृद्या हिमा
कषुः । मेदिनी दीपिनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासाक्षदाहकुष्ठकर्मप्रबुध्”

कटुकालाबु(बू) स्त्री विपाके कटुका अलाबु(बू) कर्म० ।
(तित्ताबा) अलाबुभेदे रत्नमाळा । कटुत्वम्बो शब्दे विवृतिः
“प्रत्यहं कटुकाबाबुके दमारवदन्तुरताप्रतीकारेण” काद०
“कटुकाबाबुकेतवेधनसर्पसर्पनिम्नोक्तैः” सुश्रु० ।

कटुकी स्त्री कटु+सार्धं कन् गौरा० ङीप् । (कटुकी) । कटु-
कावाम् । कटुकाशब्दे गुणपर्यायादि । [मशके जटा० ।

कटुकीटक ३० कटुः दंशेन दुःखदत्वात् कीटः सार्धं कन् ।
कटुकाण ३० कटुकोष्णः काको यस्य । (तित्तिर) टिट्ठिभ-
पक्षिणि हेमच० । [मूले च राजनि० ।

कटुग्रन्थि पुंन० कटुर्ग्रन्थिरस्य । शिपिपक्षीमूले, २ गुण्डो-
कटुङ्गता स्त्री कटु दूषितं करोति क-ड प्रयो० सुम् तस्य
भावः तत् । “नित्यकर्ममसाचारनिवृत्तये कटुङ्गता”
हारा० उक्तायै ।

कटुचातुर्जातिक न० चतुर्भ्योजातकं ततः सार्धं अण् कर्म० ।
एलातकपत्रकसरिचातकशब्दचतुर्भ्यो राजनि० । [रत्ना० ।
कटुच्छद ३० कटुच्छदः पत्रं वस्य । तगरवृक्षे (टगर) शब्द-
कटुतिक्ताक ३० कटुचासो तिक्तचेति अत्यार्थं कन् । १ भूनिम्बे,
वैद्य० । २ यण्डवृक्षे राजनि० ।

कटुतिक्ता स्त्री विपाके कटुः स्नादे तिक्ता । कटुत्वम्बाम् ।
सार्धं कन् अत इत्त्वम् । कटुतिक्ता तत्रैव राजनि० ।
कटुतुण्डो स्त्री कटु तुण्डमस्याः । (कटुत्रा) जताभेदे राजनि०
सार्धं कन् अत इत्त्वम् । कटुतुण्डकापित्तत्रैव । “कटुतुण्डो
कटुः पाके रसे तिक्ता च सा मता । कफवान्निविषमो-

चाश्चाक्षकफपित्ततुर् सदा पथ्या च सा त्रयो-
राजनि० उक्तगुणा

कटुत्वम्बो स्त्री विपाके कटुत्वम्बो । (तित्ताबा) अलाबुभेदे
भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा “इन्द्राङ्गः कटुत्वम्बो स्यात्
सा त्वम्बो च महाफला । कटुत्वम्बो हिमा हृद्या पित्तकाश-
विषापहा । तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकत्” ।
कटुत्रय न० गुण्डोपिपक्षीभरिचक्षुषे त्रिकटुनि राजनि० ।
कटुलिकमप्यत्र ।

कटुदला स्त्री कटु दलं वस्याः । (काङ्गुड) कर्कश्याम् राजनि०
कटुनिष्पाव ३० कर्म० । नदीसन्निहृष्टदेयजाते निष्पावधा-
न्यभेदे राजनि० ।

कटुपत्र ३० कटु पत्रमस्य । पर्यटे शितार्द्रके राजनि० ।
कटुपत्रिका स्त्री कटु पत्रमस्याः वृक्ष० कप अत इत्त्वम् ।
कण्टकारीवृक्षे राजनि० ।

टुपाक त्रि० कटुः पाकोऽस्य । यस्य पाककाये कटुत्वं
। तादृशद्वये “कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः क्षिप्रपिच्छि-
लः” । “क्षीमं तैवं वसवहम् कटुपाकमचाक्षुषम्” सुश्रु० ।
इत्यादिनामास्याने दर्शितम् । कर्म० । २ कटुरवक्ष्येव पाके ।
तथा पाकस्य भावप्र० दर्शितः “जाठरेषामग्निना योगाद्युद्देति
रसान्तरम् । रसानां परिष्कामान्ते च विपाक इति स्मृतः ।
मिष्टः पटुश्च मधुरमन्त्रोऽन्व पच्यते रसः । (पटु रत्न खण्ड
रसः) “कटु तिक्तकपायाणां पाकः स्यात् प्राबल्यः कटुः”
वाग्भटः “त्रिधा रसानां पाकः स्यात् साहस्रकटु कालकः”
तत्फलसङ्गतं भावप्र० “क्षेत्रज्ञजधुरः पाको वातपित्तहरो
मतः । अश्वस्तु कुर्वते पित्तं वातक्षेपशगदापहम् । कटुः
करोति पवनं कफं वातन्तु नाशयेत् । विशेष एव रसतो
विपाकानां निर्दिशितः” तथा च वक्ष्यामपि रसानां पाके
त्रैविध्यमेव मधुराण्डकटुभेदात् । सुश्रुते ह पाकत्रैविध्यं
निराकृत्य द्विधैव पाकः समर्थितः यथा

“तस्माद्दीर्घं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः
प्रधानमिति कस्मात् ? सम्यक्प्रियाविपाकादिह सर्वेन्द्रिया-
व्यभ्यवहृतानि सम्यक् मिथ्या विपकानि गुणं दोषं वा
जनयन्ति । तस्माहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचि-
न्निविधमिच्छन्ति मधुरमन्त्रं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक्
भूतगुणादागमाज्ञातो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्ध
मन्त्रतापेक्षमर्नन्दत्वात् । यद्येवं खण्डोऽप्यन्यः पाको
भविष्यति क्षेत्रज्ञा हि विदग्धो खण्डतासृपति मधुरो न-
धुरस्यान्तोऽन्वस्यैवं सर्वेषामिति केचिदाहुरेदानीं चो-